لەبوردەیی: لە بژاردەیەکی ئاکارییەوە بەرەو مافێکی دەستووری.. د. سەربەست نەبی.. و. هاوڕێ خالید

ساڵی 1995 تۆلێرانس* وەک پێداویستییەکی ناچارەکی بۆ داکۆکیکردن لە شکۆی مرۆڤبوون، لەلایەن ڕێکخراوی یونسکۆی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان لە چوارچێوەی دەستەیەک یاسا فۆرمەڵە کرا. بەمە جەخت لەوە کرایەوە کە تۆلێرانس نەک هەر بژاردەیەکی ئاکارییە بەڵکو لە بنەمادا مافێکی سروشتی مرۆڤە. بەمەش خەسڵەتێکی حەتمی دەستووری و فەرمی پێبەخشرا.

لەم وتارەدا ڕوناکبیری کورد (سەربەست نەبی) تێپەڕینێکی خێرایە دەکات بە چەند وێستگەیەکی مێژووی بیری لەبوردەییانەی فەلسەفی.

جاڕنامەی پرەنسیپەکانی لەبوردەیی، کە لەلایەن یونسکۆ (مەسکۆ/1995)ەوە ڕاگەیەندراوە، ئەمە بەدەر لە تەنووس و گرنگیی ئاینیی و ئاکارییەکان، لێرەدا چەمکی لەبوردەیی چیتر تەنیا پابەندییەکی ئاکاری نییە، بەڵکو پێویستییەکی سیاسی و یاساییە بۆ ئامانجی ئاشنابوون بە مافە جیهانییەکانی مرۆڤ و زامنکردنی ئازادییە بنەڕەتییەکانی ئەوانیتر.

سروشتی بارودۆخی مرۆیی کۆمەڵگانی ئەم چەرخە بە گشتی مەحکومە بە پێکەوە ژیان و ململانێ لە هەمانکاتدا. ئەمەش پێویستی بە ڕێژەیەکی زۆر لەبوردەیی هەیە لە کۆمەڵگا فرە کولتوورییەکان کە پڕن لە شێوازی ژیان و بیرکردنەوەی جیاواز و هەمەجۆری تێڕوانین و باوەڕی جۆراوجۆر لەوەدا چەمکی لەبوردەیی گرنگیی و پێگەیەکی سەنتراڵ وەردەگرێت. لەبوردەیی لە فۆرمی نموونەیی و ئامانجێکی بیرو باوەڕ، هیچ مانایەکی نییە...... ڕایندر فۆرست لە کتێبی لەبوردەیی ململانێدا جەخت لەسەر پەیوەندی ئۆرگانیکی نێوان بەرهەڵستی و ململانێ دەکاتەوە ئاماژە بەوە دەکات لەبوردەیی لە ناکۆکییەوە سەری هەڵداوە و لە هەناوی ناکۆکییەکانی نێوان مرۆڤەکان لەدایک دەبێت.

ناتوانرێت لەبوردەیی تەنها وەک بەهایەکی ئاکاری پەتی جیا لە مێژوو و پێشکەوتنەکانی هەژمار بکرێت. لەبوردەیی تەنیا پرەنسیپێک نییە کە مرۆڤ لە ڕێگەیەوە حەزی تێپەڕاندنی دژە واقیعی ئێستای پێ جێبەجێ بکات، بەڵکو پشت بە کولتووری زاڵی سەردەمەکان و

پەیوەندییە ڕاستەقینەکانی دەبەستێت. ئەگەر چەمکی لێبوردەیی بە جیا لە چوارچێوە مێژووییەکەی بخەینەبەر باس و وەک بوونەکی سەربەخۆ و ئەبستراکت بەبێ لە بەرچاوگرتنی کۆنتێکستە مێژووییەکەی، ئەوا سەرجەم بەها مرۆیی و پراکتیکییەکان لە دەستدەدات.

لە چوارچێوەی ململانێ و ڕووبەڕووبوونەوەکانی نێوان هزری ڕوشنگەری و کڵێسای مەسیحی لەماوەی سەدەکانی 17 و 18 یەمدا، چەمکی لێبوردەیی بەرزکرایەوە ئاستی فەلسەفاندنی چەمکە فەلسەفییەکان. هەرچەندە زۆر لەمەو پێشتر بابەتی ڕەنگدانەوەی فەلسەفی و فەرمایشتە ئایینی و ئەخلاقییەکان بوو. وتە بەناوبانگەکەی سوکرات کە دەڵێت ” من یەک شت دەزانم؛ ئەوەیە کە من هیچ نازانم” تەرخانکراوە بە هۆشیاریی لێبوردەیی لە ڕێگەی ناسینەوەیەکی قوڵی ئەو زەلیلییە دەروونییەی کە پێدەچێت ڕای ئەویتری تێدا قبوڵ بکرێت و هاوکات لەگەڵیدا ناڕازیش بێت. هەمان شتیش لەسەر ئیمام شافعی هەیە کە دەنگەی ئەوە هەیە کە گوتبێتی “ڕای من ڕاستە، دەکرێت هەڵە بکات و ڕای تۆش هەڵەیە، کە پێدەچێت ڕاست بێت”، بەڵام بوێرترین و ڕوونترینیان بەیاننامەیەکە کە بە ئیمام جەعفەری ئەلسادق دەگەڕێتەوە کە تێیدا بە سووربوونەکی ئەخلاقی ئەو دەڵێت: “بێگوناهی هەر گوناهە”. کارل پۆپەر لە گوتاری فەلسەفی هاوچەرخدا پرەنسیپی “هەڵەی بە بەرامبەر” ی دامەزراند، کە تێیدا لە ڕوانگەی ئەبستیمییەوە جەختی لە ڕێژەیی بوونی حەقیقەت کردەوە. لە ڕوانگەی ئەخلاقییەوە دانی بە پێویستی جیاوازی و شەرعییەتی دانا.

ڤۆڵتێر شکۆی جیاوازی و لێبوردەیی بە ڕستە بەناوبانگەکەی بەرز کردەوە و وتی: “لەوانەیە من لەگەڵ تۆدا ناکۆک بم، بەڵام خوێنی خۆم دەدەم لە پێناو مافی قسەکردنت” جیاواز لە کۆتاییدا، فەیلەسوفی ئەڵمانی ئیمانوێل کانت باسی لە کاریگەری خۆبەزلزانی وشەی “تۆلێرانس” کرد. گۆتەش، بە هەمانشێوە، بە زەلیلی و ڕیسوایی دەزانێت. ئەو پێی وایە کە پێویستە لێبوردەیی کاتی بێت و هەندێکجار ببێتە هۆی ناسینەوەی لە کۆتاییدا. ڕادیکاڵترین ئەڵمانی فریدریک نیچە پێیوابوو کە ئامانجی مرۆق لە ژیاندا گەڕانە بەدوای هێز و دەسەڵاتدا بۆیە داوای لێبوردەیی هیچ شتێک نییە جگەلە مەزهەبە بۆ کۆیلە و لاوازەکان کە خاوەنی خواست و توانای تۆڵەسەندنەوەن. بەبۆچوونی ئەو، لێبوردەیی نیشاندەری بێسەروبەریی و دەرخەری ملکەچی و تەموزایەتی و هەروەها زۆر سوکایەتی و ڕیسوایی بە کەرامەتی مرۆق. مارکسی ڕوسی لیۆن ترۆتسکی پێناچێت پرسیار لە سودی لێبوردەیی بکات: نزیکەی هەزار ساڵە ووتراوە “دوژمنەکانت خۆش بوێ” و “ڕوومەتی ڕاستت بگێڕە…” تەنانەت باوکی

پیرۆزی ئەمانیش سەرکەوتوو نەبوو لە ئازادکردنی خۆی لە ڕق و کینەی نەیارەکانی. ناسینەوەی مەهاتما گاندی، پیرۆزی ناتوندوتیژی، لەم ڕووەوە بە شێوەیەکی زۆر گرنگ دەمێنێتەوە کاتێک گوتی” من حەزم لە لێبوردەیی نییە، بەڵام ناتوانم لەو باشتر بدۆزمەوە” ئەو خۆی بە ناچاری زانی کە دان بەوەدا بنێت کە شتێک هەڵەیە. باشترین شت بوو کە دەیبینی و ئەو باشترینە لەو شتانەی دەیبینێت.

کورت و پوخت؛ لێبوردەیی ئاماژە بە هەڵوێست دەکات بەرامبەر بە بیر و بۆچوون و باوەڕ و بەرژەوەندی ئەوانیتر. هەروەها ڕەنگدانەوەی توانای کەسەکە بە ژیان لەگەڵ شێوازەکانی عادات و ڕەفتاری خۆی. لێبوردەیی پێویستە بە گەیشتن بە لێکتێگەیشتن و کۆدەنگی لەسەر پرسە ناکۆکەکان و تێڕوانینی جیاواز و شکاندنی بەرژەوەندییە ناکۆکەکان بەبێ پەنابردن بە سەرکوتکردن و توندوتیژی و دوورخستنەوە… لە کۆتاییدا ئەو پرسیارەی دەمێنێتەوە ئەوەیە؛ ئایا لێبوردەیی واتای ئەوەیە کە ئێمە لێبوردەبین بەرامبەر بە نا-لێبوردەکان؟